

6. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників / упоряд. І. Молодушкіна. Харків : вид. група «Основа», 2010. 207 с.

7. Казкотерапія в роботі з дошкільниками / упоряд. О. Рудик. Харків: вид. група «Основа», 2011. 240 с.

8. Класифікація психічних і поведінкових розладів: клінічний опис і вказівки по діагностиці. 2-е вид. Київ : Сфера, 2005. 308 с.

9. Консультативно-діагностичний супровід дітей з особливими освітніми потребами в діяльності психолого-педагогічних консультацій: посіб. / Т. Жук, Т. Ілляшенко, І. Луценко та ін.; за ред. А. Обухівської. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016. 247 с.

10. Яценко Т. Діагностика психічного розвитку дітей дошкільного віку: методичний посібник. URL: <http://blanki-ua.com.ua/other/2033/index.html>

УДК 376.3-053.4-056.313:7

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ІЗ КОГНІТИВНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Лисенкова І.П., к. пед. н., доцент,
завідувач кафедри психології та спеціальної освіти

Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»

У статті проаналізовано основні напрямки психологічних досліджень емоційної сфери дітей. Визначено, що найефективнішого розвитку емоційна сфера під впливом корекційно-розвивальної роботи досягає в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами. Особливої уваги в статті приділено аналізу психологічних особливостей емоційної сфери дітей із когнітивними порушеннями.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

В статье проанализированы основные направления психологических исследований эмоциональной сферы детей. Определено, что наиболее эффективного развития эмоциональная сфера под влиянием коррекционно-развивающей работы достигает в старшем дошкольном и младшем школьном возрасте, особенно это касается детей с особыми образовательными потребностями. Особое внимание в статье уделено анализу психологических особенностей эмоциональной сферы детей с когнитивными нарушениями.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональная сфера, ребенок, психология эмоциональной сферы.

Lysenkova I.P. PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF CHILDREN WITH COGNITIVE IMPAIRMENTS

The main directions of psychological research of children's emotional sphere were analysed in the article. In human life, the value of positive and negative emotions is important. Both of them are connected with the realization of their needs and their pleasures. Something, which creates pleasure often forces us to strive for this object and try to perform activities so as to enjoy. Something, which is connected with unpleasant experiences also forces somehow to organize their behaviour, to fight against what causes dissatisfaction.

Key words: emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.

Постановка проблеми. Емоційне збудження визначає мобілізаційні зміни в організмі. У всіх випадках, якщо подія має значення для індивіда і констатується у формі емоційного процесу, відбувається підвищення збудливості, швидкості та інтенсивності перебігу психічних, моторних і вегетативних процесів. В окремих випадках під впливом таких подій збудливість може, навпаки, зменшитись. Позитивна емоція спонукає до дій, що підтримують позитивні події, негативна – до дій, спрямованих на усунення контакту з негативною подією.

У багатьох працях із психології підкреслюється властива емоціям «полярність». Під позитивними чи негативними емоцій-

ними переживаннями в сучасній психології розуміють певне ставлення людини до дійсності, до навколишнього середовища, до результатів своєї діяльності. Це суб'єктивне, особистісне ставлення. Виникнення приємних чи неприємних переживань залежить не тільки від характеру зовнішніх впливів, а й від потреб конкретної людини, від її індивідуальних здібностей, інтересів, звичок, стану організму.

У житті людини значення позитивних і негативних емоцій важливе. І ті й інші пов'язані з усвідомленням своїх потреб і з їх задоволенням. Те, що створює насолоду, часто змушує нас прагнути цього об'єкта і намагатися виконати діяльність так, щоб

здобути задоволення. Те, що пов'язане з неприємними переживаннями, також змушує певним чином організувати свою поведінку, боротися проти того, що викликає незадоволення.

Мета статті полягає в теоретичному дослідженні емоційної сфери в діяльнісних теоріях.

Виклад основного матеріалу. Вивчення емоційних виразів особистості почалося із С. Шуварова, коли він запропонував першу по-справжньому дієву систему класифікації мімічних виразів окремих емоцій. Вчений показав, що все різноманіття експресивної міміки обличчя можна категоризувати за допомогою лінійної шкали, що припускає такі шість ступенів: 1) любов, радість, щастя; 2) здивування; 3) страх, страждання; 4) гнів, рішучість; 5) огида; 6) презирство [11].

Л. Касей, застосовуючи класифікаційну схему С. Шуварова в аналізі фотографій людей з різними виразами обличчя, припустив, що найбільш адекватно їх можна описати, якщо представити шкалу С. Шуварова у вигляді кола з двома осями: задоволення-незадоволення (pleasantness-unpleasantness, вісь P-U) і ухвалення-відкидання (acceptance-rejection, вісь A-R). Пізніше Л. Касей додав третє вимірювання, сон-напругу, і, таким чином, дуже близько підійшов до ухвалення і емпіричного підтвердження трьох вимірювань відчуттів, вперше запропонованих С. Шуваровим в 1896 році.

Підхід Л. Касея аналогічний тому, який лежить в основі психофізичного експерименту, науковець також спробував пов'язати думки з явищами, що піддаються фізичному вимірюванню. У ранніх експериментах Л. Касея респонденти оцінювали вирази осіб на фотографіях по двох дев'ятибальних шкалах: за шкалою «задоволення-незадоволення» і за шкалою «ухвалення-відкидання», а потім для кожного зображення обчислювалися середні оцінки за двома шкалами [8].

Якщо представити шкали P-U і A-R у вигляді двох перпендикулярних осей, пересічних в точці, і укласти їх у коло із центром у вказаній точці, то кожну оцінку пред'явлених зображень можна представити як точку в просторі в межах квадрата кола. Щоб дати оцінку емоційного виразу обличчя, визначити категорію емоції, потрібно прокреслити лінію із центру кола, від точки перетину лінійних шкал, через нанесену крапку до краю кола. Кореляція між значеннями колової шкали, встановленими за допомогою методу сортування, і тими значеннями, які були визначені, або передбачені,

за допомогою двох дев'ятибальних шкал, склала 0,76. Таким чином, можна сказати, що шкали «задоволення-незадоволення» і «ухвалення-відкидання» дозволяють із достатньою точністю класифікувати вирази обличчя, що пред'являються (навіть на фотографіях), у термінах дискретних емоцій.

Вимірювання сон-напругу було введено Л. Касеєм і його співробітниками під впливом робіт Е. Даффі та Л. Ліндслі і даних, що свідчили про те, що таке вимірювання, як «активація», важливе для аналізу емоцій. За допомогою спеціальної розробленої серії фотографій експресивних виразів людських облич (серія Лайтфута) вони показали, що критерії «задоволення-незадоволення», «ухвалення-відкидання» і «сон-напруга» достатньо надійні (відповідно 0,94, 0,87 і 0,92 при N = 225). М. Ламберт із групою дослідників під його керівництвом, використовували три вимірювання Л. Касея в кросс-культурному дослідженні і довели їх валідність. Проте пізніше інші дослідники О. Абельсон, П. Сермат і Г. Екман виявили високу кореляцію між вимірюваннями «ухвалення-відкидання» та «сон-напруга» і тим самим поставили під сумнів їх незалежність один від одного і можливість їх використання як самостійні вимірювання [10].

Деякі інші автори також внесли свій внесок до розвитку вимірювального підходу в дослідженні емоцій і експресивної міміки (К. Ізард та А. Плутчик). Деякі із цих досліджень привели до розробки нових вимірювань, таких як «контроль-імпульс», «увага-неувага» і «упевненість-непевненість». Дослідження експресивної міміки, проведене Р. Осгудом, дозволило сформулювати три вимірювання експресії, які він інтерпретував у термінах семантичних вимірювань лінгвістичних сигналів. Він прийшов до висновку, що ці виявлені ним вимірювання – задоволення, активність і контроль – відповідають його семантичним вимірюванням оцінки, активності і сили [6].

Особистість – це результат складної взаємодії шести систем: гомеостатичної, спонукальної (система драйвів), емоційної, перцептивної, когнітивної і моторної. Кожна система до деякої міри автономна і незалежна, і одночасно кожна із систем деяким чином співвідноситься з іншими.

Для організації особистості, для її соціальної взаємодії і для людського буття у вищому сенсі цього слова принципово важливо чотири системи: емоційна, перцептивна, когнітивна і моторна. Їх взаємодія формує основу істинно людської поведінки. Результатом гармонії у взаєминах систем стає ефективна поведінка. І навпаки, неефективна поведінка, деза-

даптація – прямий наслідок порушення або неправильного здійснення системної взаємодії [7].

Теорія диференціальних емоцій виходить із того, що визнає необхідність вивчення окремих емоцій. Проте наявність цілого десятка фундаментальних емоцій, які у поєднанні з драйвами і когнітивними процесами утворюють незліченну безліч афективно-когнітивних структур, надзвичайно ускладнює вивчення людської мотивації.

Психологи-практики в будь-якій із сфер діяльності – в інженерній, педагогічній або клінічній психології – рано чи пізно неминуче приходять до розуміння специфічності окремих емоцій. Маючи справу з людьми, вони бачать, що люди радіють, сумують, сердяться, бояться, а не просто «відчувають» якусь емоцію. У даний час практикуючі психологи все менше і менше використовують такі загальні терміни, як «емоційна проблема», «емоційне порушення» або «емоційний розлад». Вони прагнуть аналізувати окремі афекти і афективні комплекси, розглядаючи їх як мотиваційні феномени.

Емоції динамічно, але в той же час більш-менш стійко зв'язані між собою, тому теорія диференціальних емоцій розглядає їх як систему. Деякі емоції, через природу покладених в їх основу природжених механізмів, організовані ієрархічно. На користь системної організації емоцій свідчить і така характеристика, як полярність. Очевидно, що є емоції, прямо протилежні одна одній. Феномен полярності спостерігався багатьма дослідниками. Радість і печаль, гнів і страх – це найбільш поширені приклади полярності. Можна розглядати як протилежні і такі емоції, як інтерес і огида, сором і презирство. Проте, подібно до понять «позитивне», «негативне», полярність не є характеристикою, що жорстко визначає взаємини між емоціями; полярність не обов'язково припускає взаємне заперечення. Іноді протилежності не протистоять один одному, одна з них може викликати іншу, і прикладом тому можуть служити хоч би так зрозумілі нам «сльози радості».

Інші емоції, ті, які не складають між собою полярних пар, за певних обставин теж можуть бути взаємопов'язані одні з одними. Коли людина стикається з невідомим (потенційно збудливим, потенційно небезпечним) об'єктом або опиняється в новій ситуації, її інтерес може трансформуватися в страх. Так само презирство, змішане з радістю і збудженням, викликає «войовничий ентузіазм» [5]. Якщо людина регулярно або достатньо часто переживає одночасно дві або фундаментальні емоції, якщо при цьому вони з деякою часткою обов'язковості

пов'язані з тими або іншими когнітивними процесами – це може привести до формування афективно-когнітивної структури або навіть афективно-когнітивної орієнтації.

Можна виділити дві біологічні системи, які обслуговують роботу емоційної системи людини. Це ретикулярна система стовбура мозку, яка регулює зміни рівня нейронної активності, і автономно інервується вісцелярно-ендокринною системою, яка контролює такі параметри, як гормональна секреція, серцевий ритм, частота дихання тощо; вісцелярно-ендокринна система допомагає організму підготуватися до направленої дії, зумовленої емоцією, і допомагає підтримувати і емоцію, і цю дію.

Емоційна система рідко функціонує незалежно від інших систем. Деякі емоції або комплекси емоцій практично завжди виявляються у взаємодії з перцептивною, когнітивною і руховою системами, і ефективне функціонування особистості залежить від того, наскільки збалансована і інтегрована діяльність різних систем. Зокрема, оскільки вплив будь-якої емоції – як інтенсивної, так і помірної – генералізований, то всі фізіологічні системи і органи більшою чи меншою мірою задіяні в емоції. Про вплив емоції на організм свідчить специфічний відгук на емоцію серцево-судинною, дихальною та інших функціональних систем.

Джерела емоції можна описати в термінах нейронних, афективних і когнітивних процесів. На нейронному рівні походження емоції може бути пояснене як результат діяльності певних медіаторів і структур мозку, за допомогою яких відбувається оцінка інформації, що поступає. На афективному рівні активацію емоції можна пояснити в термінах сенсорно-перцептивних процесів, а на когнітивному – в термінах окремих розумових процесів. Проблема когнітивної активації емоції досліджувалася значно більше, ніж два інших типи активації, але проте завжди корисно пам'ятати, що, крім когнітивних, існують і некогнітивні (нейронні, афективні) джерела емоцій.

Важливою особливістю емоцій є безпосередній зв'язок їх з активізацією або послабленням життєдіяльності організму людини. Залежно від того, який взаємозв'язок тієї чи іншої емоції зі станом готовності організму людини до дії, розрізняють так звані активні і пасивні почуття, або «стенічні» і «астенічні». Одні емоції можуть надавати сили, активізувати діяльність людини, наприклад, радість, впевненість, гнів; інші, навпаки, зумовлюють пасивний стан, наприклад, смуток, невпевненість, сум тощо. Такі якісні особливості емоцій, як напруження і розрядка, збудження і

заспокоєння, визнаються багатьма психологами як ознаки дієвості емоцій. Ці ознаки доповнюють характеристику емоцій у зв'язку з активізацією чи послабленням життєдіяльності організму. Проте залишається невивченою ціла низка питань про вплив цих емоцій на готовність людини до діяльності. Зв'язок між емоціями і діяльністю виражається не тільки в тому, що певні емоційні стани впливають на виконання діяльності, активізують її або знижують активність, а й у тому, що виконувана діяльність і умови, в яких вона відбуваються, впливають на виникнення і перебіг емоційних процесів.

Відмінність в емоційних переживаннях розглядається в психологічній літературі також на основі зв'язку їх з певним об'єктом. Це, по-перше, «безпредметні» емоції дифузного характеру, які не мають певної спрямованості й переживаються як загальний стан. До них належать найбільш елементарні за своєю структурою переживання задоволення і незадоволення, пов'язані з органічними відчуттями або розмитим органічним самопочуттям людини, наприклад, безмежна туга, тривога. Сюди можна віднести генералізовані переживання страху, бадьорості тощо.

По-друге, розрізняють предметні, або ситуативні, емоції, що мають диференційовану спрямованість, відтворюють ставлення людини до певного об'єкта або явища.

По-третє, вирізняють узагальнені почуття, які виражають загальне, більш або менш стійке ставлення особистості до дійсності. Вони виникають унаслідок узагальнення досвіду емоційних переживань і є вищими категоріями людських почуттів. Це стійкі моральні почуття любові до людини, почуття обов'язку, честі; це можуть бути і почуття гумору, іронії тощо, не пов'язані з якоюсь однією ситуацією або одним об'єктом. Узагальнені почуття є основою суттєвих особливостей емоційної сфери особистості.

Залежно від суб'єктивної цінності переживань Б. Додонов вирізняє наступні види емоцій: альтруїстичні; комунікативні; глоричні; практичні; романтичні; гностичні; естетичні; гедонічні; акизитивні; мобілізаційні [6, с. 214–221].

У процесі життя і діяльності людини елементарні переживання перетворюються на складні емоції, пов'язані з розумінням їх об'єктів, усвідомленням їх життєвого значення. До складних емоцій належать інтерес, здивування, радість, страждання, горе, депресія, гнів, відроза, зневага, ворожість, страх, тривога, сором тощо. К. Ізард називає їх «фундаментальними емоціями», які мають свій спектр психологічних характеристик і зовнішніх виявів [10].

Психологічні дослідження емоційної сфери дітей з особливими освітніми потребами, а особливо дітей з порушеннями когнітивної сфери стає все актуальнішим, адже доведено, що на розвиток інтелектуальних здібностей особистості великий вплив здійснюють і емоції, позитивні та негативні, які супроводжують корекційно-розвивальну роботу з дитиною. До категорії дітей з порушеннями когнітивної сфери відносять дітей з інтелектуальними порушеннями, з порушеннями розумових функцій, з олігофренією та із затримкою психічного розвитку. Усі зазначені категорії дітей мають порушення не лише пізнавальної сфери, а й емоційно-вольової. Особливо психолого-педагогічну корекцію емоційного розвитку зазначеної категорії дітей краще здійснювати у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Фізично дитина в цьому віці розвивається досить рівномірно. Водночас відбуваються значні зміни в розвитку і роботі центральної нервової системи. Аналітико-синтетична діяльність кори великих півкуль головного мозку ускладнюється. Дозрівання кори головного мозку має велике значення не лише для становлення стриманості в прояві емоцій, контрольованості і осмисленості поведінки. Кора має велике значення як організатор всієї діяльності нервової системи. І тому з її дозріванням створюються умови для удосконалення емоційної сфери дітей з когнітивними порушеннями [3].

Діти з когнітивними порушеннями, порівняно з однолітками, що нормально розвиваються, в меншій мірі можуть стримувати свої емоції. Це пов'язано з тим, що «в них кора головного мозку не в повній мірі дозрівання і тому вона ще не в змозі адекватно стримувати підвищену активність підкоркових структур. Взаємовідношення між корою та підкорковими структурами, які властиві дорослим встановлюються лише у віці приблизно 10-12 років» [1, с. 20].

Діти з порушеннями когнітивної сфери емоційно вразливі. Відбувається диференціація сором'язливості, яка виявляється в реагуванні на людину, думка якої має значення для них. Розвивається почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на приниження їх гідності, й позитивне емоційне переживання за визнання їх позитивних особистих якостей. Розвитку моральних почуттів – дружби, товариськості, гуманності – сприяє перебування дітей у колективі, об'єднаному спільною навчально-виховною діяльністю. Розвивається почуття симпатії, важливе для утворення малих груп, з яких складаються колективи [5].

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери, яка відбувається в дітей з когнітив-

ними порушеннями на межі дошкільного та молодшого шкільного періоду, не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, підготовлені особистісного розвитку в дошкільному віці. У кінці дошкільного дитинства намічається усвідомлення дитиною своїх переживань. А в молодшому шкільному віці на основі усвідомлених переживань утворюють стійкі афективні комплекси. Саме тому діти з когнітивними порушеннями потребують чіткої та логічно побудованої корекційно-розвивальної роботи в період дошкільного та молодшого шкільного дитинства.

Висновки. Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями стали: по-перше, посилання на незначну кількість досліджень в цій області (дійсно, в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних у будь-якому іншому напрямі психології); по-друге, посилання на теоретичну неопрацьованість проблеми (порівняно, наприклад, із численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів); по-третє, посилання на відірваність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя в цілому.

Без сумніву, ці посилання відображали ситуацію, що склалася. Але разом із тим це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна з обставин, що перешкоджала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе супе-

речністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, з іншого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 348 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 1999. 462 с.
3. Изотова Е.И. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2013. 783 с.
5. Лебединский В.В. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. М.: Изд-во Московского университета, 1990. 422 с.
6. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1973. 322 с.
7. Channell M.M. Barth, Individual differences in preschoolers' emotion content memory: The role of emotion knowledge / M.M. Channell, M. Joan. Journal of Experimental Child Psychology. Volume 115. Issue 3. 2013. P.s 552-561. (3)
8. Eleanor D.B. Sax, Arts enrichment and preschool emotions for low-income children at risk / D.B. Eleanor, L. Kacey // Early Childhood Research Quarterly. Volume 28. Issue 2. 2013. P. 337-346. (2)
9. Fay-Stammach T. Child maltreatment and emotion socialization: Associations with executive function in the preschool years / T. Fay-Stammach, D.J. Hawes, P. Meredith // Child Abuse & Neglect. Volume 64. 2017. P. 1-12. (5)
10. Labunskaya V.A., Preschool Children's Coding of Facial Expression of Emotions: Humanistic-psychological Approach // Procedia – Social and Behavioral Sciences. Volume 146. 2014. P. 246-251. (6)
11. Shuvarova S. The disorders of emotional and volitional spheres in preschool children with speech pathology / S. Shuvarova, V. Sevastyanov, E. Borisova, N. Leontyeva // European Psychiatry. Volume 24. Supplement 1. 2009. P. 1085. (4)